

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA SİYASİ-İDEOLOJİ MÜHİT

Turan BABAŞ,

*Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əməkdaşı,
BDU-nun Tarix fakültəsinin doktorantı,
turana.babash@yahoo.com*

AÇAR SÖZLƏR: *İkinci Dünya Müharibəsi, Sovet İttifaqı, şeyxülislam, Qafqaz
müsəlmanları Ruhani İdarəsi, milli-mənəvi vəziyyət, ruhanilər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Вторая Мировая Война, Советский Союз, шейхулислам,
Духовного управления мусульман Кавказа,
национально-нравственная ситуация, священнослужител.*

KEY WORDS: *II World War, Soviet Union, sheikhulislam, the Caucasian Muslims
Spiritual Administration, national-moral situation, clerics.*

Azərbaycanın İkinci Dünya müharibəsində iştirakı, müharibə illərində ölkəmizdəki ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni-maarif, milli-mənəvi vəziyyət, xalq kütlələrinin müharibəyə münasibəti, onları müharibədə canfəşanlıqla döyüşməyə vadar edən səbəblər, sovet hökumətinin müxtəlif yollarla vətənpərvərlik ideologiyasını zehinlərə yeritməsi, təbliğat-təşviqat metodları, Azərbaycanın Böyük Vətən müharibəsindəki roluna düzgün tarixi qiymət verilməməsi və s. məsələlər daim diqqət mərkəzindədir.

Ötən əsrin 30-cu illərinin sonunda üçün dünyada siyasi vəziyyət çox mürəkkəb və ziddiyyətli hal almışdı. Müstəmləkələr, dünya ağalığı, yeni xammal mənbələri, bazarlar ələ keçirmək uğrunda mübarizə artıq dinc siyasi vasitələrlə davam etdirilə bilmirdi. İngiltərə və Fransa öz müstəmləkələrini qoruyub saxlamağa, yeni torpaqlar, nüfuz dairələri ələ keçirməyə, Almaniyanı və SSRİ-ni qarşı-qarşıya qoymağa, onların hər ikisini zəiflətməyə, həm faşizmə, həm də dünya inqilabına can atan kommunizmə öldürücü zərbələr vurmağa çalışırdılar. Lakin bütün bu planların çoxu öz məcrasından çıxaraq böyük güclərin planlarının alt-üst olmasına, nəticədə bəşər tarixində ən böyük hərbi-siyasi münaqişə sayılan, 1 milyard 700 milyon nəfər əhalisi olan 61 dövlətin iştirak etdiyi və təqribən 30 milyon insanın həyatına son qoyan İkinci Dünya müharibəsinin başlamasına gətirib çıxardı [1, s.326].

Müharibənin ilk dövründə SSRİ təhlükəni özündən uzaqlaşdırmaq və ölkənin müdafiəsini gücləndirmək siyasəti yürüdürdü. O, Almaniya ilə diplomatik və iqtisadi əlaqələri davam etdirir, eyni zamanda hərbi-siyasi potensialını və sərhədlərini gücləndirirdi. Lakin faşistlər 23 avqust 1939-cu ildə imzalanmış on il müddətinə hücum etməmək, dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqaviləni pozaraq, 1941-ci il iyun ayının 22-də bütün sərhəd boyu SSRİ üzərinə hücum keçdilər. Beləliklə, sovet tarixində Böyük Vətən müharibəsi adlandırılan Almaniya-SSRİ müharibəsi başladı.

SSRİ həm ideoloji, həm də texniki baxımdan hələ müharibəyə tam hazır deyildi və ölkədə arxayınlıq hökm sürürdü. Üstəlik, müharibə ərəfəsində keçirilən kütləvi siyasi repressiyalar - ordunun komanda heyətindən 43 min nəfərin repressiyaya məruz qalması, ali rütbəli heyətindən 1800 nəfərin həbs olunması orduya böyük zərbə vurmuşdu. Məhz bunlara və bir sıra digər səbəblərə görə müharibənin ilk dövründə yaxşı silahlandırılmış çoxlu sayda canlı qüvvəyə, hətərəfli təcrübəyə və yüksək hərbi texnikaya malik faşistlər böyük qələbələr qazandılar, ölkənin içərilərinə doğru irəlilədilər. Güclü hücum qarşı davam gətirə bilməyən sovet ordusu böyük itkilər verərək, sürətlə geri çəkildi.

Müharibənin ilk mərhələsində faşizm əleyhinə 50 dövləti – kapitalizm və sosializm sistemlərini vahid şəkildə birləşdirən, daha sonralar isə Moskva, Kasablanka, Vaşinqton, Qahirə, Tehran, Yalta və Potsdam konfransları ilə daha da möhkəmləndirilən anti-Hitler koalisiyası yaradıldı. 1942-ci ilin iyunundan 1944-cü ilin yanvarına qədər olan dövr II Dünya müharibəsi tarixinə əsaslı dönüş mərhələsi kimi daxil oldu. Müttəfiqlər bütün cəbhələrdə təşəbbüsü öz əllərinə almışdılar. Müharibənin gedişində əsaslı dönüşün yaranmasında Şərq cəbhəsində sovet qoşunlarının Stalinqrad və Oryol-Kursk ətrafında alman ordularına qarşı keçirdikləri hərbi əməliyyatların müstəsna rolu oldu.

1944-cü ilin əvvəlindən etibarən SSRİ qoşunlarının keçirdiyi bir sıra strateji hərbi əməliyyatlar nəticəsində almanlar tərəfindən zəbt olunmuş sovet əraziləri tamamilə azad edildi, döyüşlər Avropa ölkələrinə keçirildi.

1941-ci ilin iyunundan Sovet Azərbaycanı da SSRİ-nin tərkibində faşizmə qarşı müharibədə iştirak etmişdir. Ölkəmizdən 1941-1945-ci illər müharibəsinə kişilərlə yanaşı, qocaların və qadınların da olduğu 600 mindən çox döyüşçü göndərilmişdi ki, onlardan 40 mini könüllülər idi [2, s.28]. Təyyarəçi Züleyxa Seyidməmmədova, snayper Ziba Qəniyeva, gəmi kapitanı Şövkət Səlimova və başqa qadınların şücaətləri dillər əzbəri olmuş, tarixə düşmüşdür. Bundan əlavə, azərbaycanlıların 77, 223, 271, 402 və 416 saylı milli diviziyaları yaradılmışdı ki, onlar ən çətin döyüşlərdə iştirak edərək qəhrəmanlıq göstərmişdilər. Hətta əsir düşmüş həmyerlilərimiz partizan dəstələri tərkibində vuruşaraq faşistlərə qan uddurmuşdular. Azərbaycandan cəbhəyə səfərbər olunan 600 min adamdan yarımından çoxu həlak olmuş və itkin düşmüş, 123 nəfər isə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Həmin dövrdə Azərbaycandakı vəziyyətə gəlincə, məlum məsələdir ki, 1920-ci ilin 28 aprel işğalından sonra Azərbaycan xalqı müstəmləkə halına salınmış, xalqımızın azadlığı və bir çox hüquqları əlindən alınmış, milli-mənəvi dəyərlərimiz assimiliyasiyaya məruz qoyulmuş, ölkədə ictimai-siyasi şüurun bütün sahələrində kommunist ideologiyası hakim kəsilmişdi.

Kütləvi informasiya vasitələrinin, ictimai şüurun daha asan qavranılan formalarından olan incəsənət, xüsusən, teatr, kino, musiqi sənəti, monumental rəssamlıq, heykəltəraşlıq, memarlıq və bir çox sahənin rəsmi ideologiyanın inhisarı altına düşməsi bolşevik ehkamlarını şüurlara yeritməyin, xalqı öz tarixinə, soykökünə, milli dəyərlərinə özgələşdirməyin mühüm yollarından biri idi.

Məktəblərin başlıca vəzifəsi mərkəzin maraqlı olduğu sahələr üçün savadlı, mövcud quruluşa sadıq icraçı kadrlar hazırlamaq idi.

20-ci illərdən tədris proqramlarından, dərsliklərdən türkçülük, islamçılıq ideyalarını, xalqın mənəvi dəyərlərini təbliğ edən mövzular çıxarıldı. Tarix dərslərindən ideoloji silah kimi istifadə olunmağa başlandı. Burada sovet cəmiyyəti ideal bir cəmiyyət kimi təqdim edilirdi. Ədəbiyyat dərsliklərində də sovet reallıqları kobud surətdə saxtalaşdırılır, ideallaşdırılırdı.

1920-ci il işğalından sonra sovet əsarəti dövründə xalqımızın zehmindən dini sıxışdırıb çıxarmaq, əvəzində isə Allahın və axirətin yoxluğunu, dinin mövhumat və xurafatdan başqa bir şey olmadığını aşılaman materialist dünyagörüşünə əsaslanan əxlaqi tərbiyə sisteminin yaradılması məqsədilə çox iş görülmüşdü. İşğaldan cəmi 15 gün sonra – mayın 12-də Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə vəzifəsindən azad edilmiş, üç gün sonra yaradılan Xalq Maarif Komissarlığının vicdan azadlığı haqqında verdiyi dekretə əsasən, bütün şəxsi və dövlət məktəblərində dini təlimin tədrisi, dini ayinlərin icrası ləğv olunmuşdu. Məhz bu dekretdən sonra ruhanilər, din xadimləri mövcud quruluşun düşməni elan edilmişdi. 1944-cü ilədək Axund Ağa Əlizadə ev dustaqlığına məhkum edilmiş, ona dini fəaliyyətlə məşğul olmağa icazə verilməmiş, hətta evindəki zəngin dini kitablar müsadirə edilərək yandırılmışdır. Onun evində axtarış apararı çekistlər kitab rəfində Hegel və Feyerbax kimi Avropa filosoflarının əsərlərinə rast gəldikdə təəccüblənmişdilər.

Mənəvi həyatda güclü təsirə malik olan din sonrakı illərdə də ardıcıl surətdə sıxışdırılmış, din xadimlərinə, ruhanilərə qarşı zorakı tədbirlər görülmüşdür. Xalqın əsrlərlə etiqad etdiyi din və dini ənənələr, məhərrəmlik mərasimlərinin keçirilməsi, pirlərin ziyarət edilməsi qadağan olunmuşdur. Ölkəmizdə mövcud olan 2800-dək məscid bağlanmış, Bakıdakı məşhur Bibi Heybət məscidi, Nuxada və Maştağada qədim minarələr, yüzlərlə başqa müqəddəs ocaqlar, o cümlədən Bakıdakı Aleksandr kilsəsi dağıdılmışdır. Yalnız 20 məscid saxlanılmışdı ki, onlar da təyinatı üzrə fəaliyyət göstərmirdi. Şəhər və kəndlərdə “Allahsızlar Cəmiyyəti” yaradılmışdı.

1937-1938-ci illərdə Azərbaycan SSR-də həyata keçirilmiş repressiyalar nəticəsində ölkənin bir çox ictimai-siyasi xadiminin, milli ruhlu ziyalısının həyatına son qoyulmuşdur.

Müharibə başlayan kimi sovet imperiyası rəhbərliyi əhalini, xüsusən milli respublikalarda yaşayan xalqları düşməne qarşı səfərbər etmək, təsərrüfatı müharibənin tələbləri əsasında yenidən qurmaq üçün mövcud inzibati-amirlik üsul-idarəsini daha da sərtləşdirdi. İdeoloji iş sahəsində də qarşıda duran vəzifələr dəyişdi. SSRİ XKC və ÜİK(b) P MK-nın 29 iyun 1941-ci il tarixli direktivində deyilirdi: “Bu hücumun məqsədi sovet quruluşunu məhv etmək, sovet torpaqlarını işğal etmək, Sovet İttifaqı xalqlarının birliyini parçalamaq və dağıtmaq, ölkəni qarət etməkdir. Faşist Almaniyası ilə cəlb olunduğumuz müharibədə sovet dövlətinin olum və ya ölüm məsələsi həll olunur” [3, s.413].

1941-ci il iyunun 30-da ölkədə bütün hakimiyyət Dövlət Müdafiə Komitəsinin, onun sədri İ.V.Stalinin əlində cəmləşdirildi. Bir ay sonra Arxa cəbhə Baş İdarəsi yaradıldı. Siyasi və ideoloji təbliğat orqanları yenidən quruldu. Sovet imperiyasının hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da M.Bağırovun başçılığı ilə inzibati idarəçilik sistemi daha da möhkəmləndirildi. Bu işdə partiya komitələri, onların yeni yaradılmış sahə şöbələri, habelə MTS-lər yanındakı siyasi şöbələr, dövlət təhlükəsizlik və daxili işlər orqanları mühüm rol oynadılar.

Mədəniyyətin bütün sahələri, ictimai elmlər, ədəbiyyat və incəsənət, kütləvi informasiya

vasitələri – mətbuat, radio, kino, teatrlar, mədəni-maarif müəssisələri – kitabxanalar, klublar ideoloji işin təbliğatçılarına çevrildilər. Müharibə günlərində əsgərlərimizin ön cəbhədəki şücaəti, arxa cəbhədəki zəhmətkeşlərinin fədakarlığı Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrinin baş mövzusu olmuşdur. Kütlələr arasında aparılan ideya siyasi işdə arxa cəbhənin möhkəmliyini, bütün müəssisə və idarələrin, kolxoz və sovxozların normal işləməsini, cəbhə üçün metal, silah, təyyarə, tank, neft, benzin və ərzaq istehsal olunmasını təmin etmək partiya və sovet təşkilatlarının başlıca vəzifəsinə çevrildi [4, s.342].

Dövlət rəhbərlərinin, ordu sərkərdələrinin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən kitablardan, qəhrəmanlıq, mərdlik, mübarizlik mövzularında yazılmış klassik və müasir əsərlərin, folklor materiallarının nəşri ön plana çəkilmişdi.

Müharibə illərində radio verilişlərinə maraq xüsusilə artdığından bu sahədən də təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Həmin illərin ən maraqlı verilişlərindən biri “Azərbaycan cəbhəyə” adlı verilişi idi. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan Radio Komitəsinin musiqi verilişlərini yaxşılaşdırmaq üçün rəhbərliyə məktubla müraciət edərək “Qatar”, “Bayatı Qacar”, “Şüştər” kimi dinləyicilərə qəm-qüسسə gətirən muğamların əvəzinə, “Rast”, “Mahur”, “Segah” və s. yüksək əhval-ruhiyyəli, coşğun muğamların səsləndirilməsini məsləhət görmüşdür [3, s.426].

Yeni ideoloji ehkamlar mürəkkəb olduğundan, onların dərk olunması savad, müəyyən bilik səviyyəsi tələb edirdi. Həm də Azərbaycanın böyük iqtisadi və mənəvi potensialından imperiyanın mənafeyi üçün yararlanmaq məqsədilə burada məhsuldar qüvvələri inkişaf etdirmək, müəyyən bilik və bacarıqları olan işçilər hazırlamaq lazım idi.

Respublikada ümumtəhsil məktəblərinin inkişafına böyük diqqət göstərilirdi. 1940-cı ildə ölkəmizdə 91 orta ixtisas məktəbi var idi ki, orada 17 min tələbə təhsil alırdı. Ali təhsil də xeyli inkişaf etmişdi. 1940-41-ci dərs ilində Azərbaycan SSR-də 15 minə qədər tələbənin təhsil aldığı 16 ali məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Respublikanın xalq təsərrüfatı qısa müddətdə hərbi qaydada yenidən quruldu. İyunun 26-dan fəhlə və qulluqçular üçün iş günü 11 saata qaldırıldı, məzuniyyətlər ləğv edildi. Əmək intizamı möhkəmləndirildi. İşdən özbaşına çıxıb getməyə görə 5 ildən 8 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olundu.

İrəli sürülmüş vacib məsələlərdən biri də Sovetlər Birliyinə daxil olan xalqlar arasında dostluğun möhkəmləndirilməsi, insanların vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik ruhunda tərbiyəsi olmuşdur. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin yenidən qurulmasında xalqın inqilabi ənənələrinə, qəhrəman tarixi keçmişinə müraciət ön plana keçdi [3, s.414].

Sovet hökumətinin dinimizə qarşı düşmən münasibəti II Dünya müharibəsinə qədər davam etmişdir. Müharibə başlayanda SSRİ rəhbərliyi yerlərdə ruhanilərin, din xadimlərinin yardımına ehtiyac hiss etdi. 1944-cü il aprelin 14-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin qərarı ilə Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi təşkil olundu. Mayın 25-də Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin birinci qurultayı çağırıldı. İdarəyə sədr olması üçün danışıq aparılan Axund Əlizadə bu şərtləri irəli sürmüşdü: Sovet hakimiyyət sisteminin əleyhinə olmayacaq təqdirdə, din xadimlərinə sırf dini işlərlə məşğul olmağa, mərasimlər keçirməyə icazə verilsin, təqiblərə və cəzalara son qoyulsun. Bu şərt dinə azadlıq gətirməsə də, dağılmış məscid və mədrəsələri

bərpa etməsə də, repressiyalara son qoyduğu üçün Axund Əlizadəni qismən qane edirdi. Bu şərtlər həm də İslam dinindən tamamilə uzaqlaşma prosesinin qarşısını almağa, əhaliyə elementar dini qaydaları öyrətməyə imkan verirdi.

Mayın 28-də qurultayda keçirilmiş səsvermə zamanı – 24 ildən sonra Axund Ağa Əlizadə yenidən Qafqazın Şeyxülislamı seçildi. İdarənin yaradılmasına və A.Əlizadənin şeyxülislam təyin edilməsinə baxmayaraq, sovet hökuməti Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinə önəm vermədiyindən idarə bina ilə təmin edilmədi. Şeyxülislam özünə məxsus üçmərtəbəli evin birinci və ikinci mərtəbələrini idarəyə çevirdi.

Beləliklə, xalqın faşizmə qarşı mübarizəyə səfərbər olunmasında ruhanilər də fəal iştirak etdilər. İdarə sədri şeyxülislam Ağa Əlizadə Təzəpir məscidindəki ilk moizəsində dindarları hökumətin qanunlarına itaət göstərməyə, bu yolla “dini hifz etməyə” çağırırdı [4, s.345].

Müharibə illərində fəaliyyətini davam etdirən şeyxülislam vətəni qorumağa gedən gənclərə xeyir-dua verir, onları Quranın altından keçirir, arxa cəbhədə çalışanları Allahın adı ilə yeni qələbələrə ruhlandırır.

1945-ci ildə İrana dəvət edilən A.Əlizadə Təbriz, Tehran və başqa şəhərlərdə jurnalistlərlə görüşərək onların çoxsaylı suallarını lazımi şəkildə cavablandırmış, sülhün tərəfdarı və təbliğatçısı kimi çıxış etmişdir [5, s.89].

Həmin dövrdə xüsusi maraq doğuran suallardan ən başlıcası bu idi: Azərbaycan xalqını Böyük Vətən müharibəsində SSRİ uğrunda yüksək canfəşanlıqla ön və arxa cəbhələrdə vuruşmağa vadar edən nə idi?

Mənbələr göstərir ki, faşizmə qarşı müharibəyə xalq kütlələrinin bütün təbəqələrində münasibət eyni deyildi. Güclü ideoloji təzyiqlə əhalinin bir hissəsində uzun illər rəhbərlərə, “kommunizm işinə”, “dünya kommunist inqilabına” inam, habelə mexaniki icraçılıq adəti tərbiyə olunmuşdu. Belələri sidq ürəklə SSRİ-ni zəhmətkeşlərin xoşbəxtliyi üçün hər cür şərait yaratmağa çalışan bir ölkə hesab edir, onu qorumağı şərəf işi sayırdı. Minlərlə adam ön və arxa cəbhədə, həqiqətən, fədakarlıq göstərirdi [4, s.344].

Elm və mədəniyyət xadimlərinin bir çoxu yaxşı başa düşürdü ki, Azərbaycan xalqının azadlığı faşizmin qələbəsində deyil. Çünki bütün dünyanı istila etməyə çalışan faşist Almaniyası Azərbaycana istiqlal, hüriyyət gətirə bilməz. Həmçinin də, almanların digər iri dövlətlər kimi zəngin sərvətlərə və əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycana, xüsusilə də, Bakıya və onun neftinə göz dikməsi, bunun üçün planlar qurması hər kəsə məlum idi. Belə ki, Almaniya Bakı neftini ələ keçirməklə Şərqi - İran körfəzinə və Hind okeanına hərəkət etmək niyyətində idi. Hitlerin tapşırığı əsasında hətta Bakının sənaye və hərbi əhəmiyyətli obyektlərinin dəqiq xəritəsi də hazırlanmışdı. Buna görə də, xalqımız düşünürdü ki, özünü daha böyük bələlərdən qorumaq, nəyin bahasına olursa-olsun faşizmə qalib gəlmək lazımdır.

Yüzlərlə azərbaycanlı döyüşçü, sərkərdə, komandir - Həzi Aslanov, Aslan Vəzirov, Mehdi Mahmudov, Həbibulla Hüseynov, Yaqub Quliyev, Akim Abbasov və başqaları xalqı yeni, daha dəhşətli faşizm bəlasından qurtarmaq amalı ilə parlaq hərbi rəşadət göstərmişdilər.

Azərbaycanın bütün iqtisadiyyatı və sənayesi müharibə tələblərinə uyğun qurulmuş, cəbhə üçün məhsul istehsal etməyə başlamışdı. Müharibə illərində bütün Bakı ölkə neftinin 70-

75%-ni, benzinin 85-90%-ni verirdi. 1941-45-ci illərdə Bakı SSRİ-yə 75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin vermişdi [6, s.14]. “Katyuşa” raketi, “Şpakin pulemyotu” istehsal etməklə, “YAK-3” qırıcı təyyarəsi yığmaqla, 130-dan çox silah və hissələri hazırlamaqla Bakı ordunun cəbbəxanalarından birinə çevrilmişdi. Azərbaycanın elm xadimləri də müxtəlif problemlərin uğurlu həlli yolunda səylə çalışırdılar. Geoloqlardan Mirəli Qaşqay, Şamil Əzizbəyov və başqaları yeni strateji xammal mənbələri, nadir metalları əvəz edən materiallar kəşf etdilər. Mustafa Topçubaşov və onun tələbələri hərbi cərrahiyyədə yeni, səmərəli metodlar işləyib hazırladılar, minlərlə döyüşçünü həyata qaytardılar. Məşhur kimyaçı alimlərimizin, o cümlədən Y.H.Məmmədəliyev, V.S.Qutırya, Ə.M.Quliyev, V.H.İsmayılov, V.S.Əliyev, M.A.Qoreliq və başqalarının birgə səyi və əməkdaşlığı nəticəsində ən yüksək oktanlı benzin və sürtkü yağları növləri alınmışdır: 38 növ sürtkü yağı, 9 adda təyyarə benzini və 8 növ dizel yağı. Keçmiş SSRİ-nin sabiq müdafiə naziri, Sovet İttifaqı marşalı, dörd dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı K.Y.Jukov öz memuarında yazmışdır: “Bakı cəbhəni lazım olduğu qədər yanacaq fasiləsiz olaraq təmin edirdi”. Rus şairi S.Mixalkov isə bu münasibətlə yazırdı: “Bakı nefti olmasaydı, heç bir tank, heç bir təyyarə yerindən tərpənməzdi, ölkədə istehsal olunan külli miqdarda hərbi texnika dəmir yığnağı olardı və qələbə qazanılmazdı” [1, s.345].

Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov, Məmməd Rahim, Mehdi Hüseyn, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov kimi şair və yazıçılar, Üzeyir Hacıbəyov, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi, Soltan Hacıbəyov kimi bəstəkarlar, habelə Əzim Əzimzadə, Salam Salamzadə, Tağı Tağıyev, Maral Rəhmanzadə kimi rəssamlar, Fuad Əbdürəhmanov, Cəlal Qaryağdı və s. xalqı qələbələrə ruhlandırان əsərlər yaratmış, ictimai elmlər sahəsində çalışan alimlər xalqın qəhrəmanlıq tarixindən, döyüş ənənələrindən bəhs edən əsərlər yazmışlar.

Azərbaycanlılar arasında sovet vətənpərvərləri, habelə faşizmi bolşevizmdən daha böyük bəla hesab edib, ona qarşı mübarizəyə qoşulanlarla yanaşı, Azərbaycanın imperiya daxilində müstəmləkə olmasını, hakimiyyətin xalqdan qəsb edildiyini dərk edənlər, Almaniyanın Sovet imperiyası üzərində çalacağı qələbədə vətəninə istiqlalını görənlər də vardı. Sovet ordusunda xidmətə cəlb edilənlər arasında da belə düşüncələr az deyildi. Xalqın arasında milli ləyaqətin tapdanılmasına, ədalətsizliyə, ayrı-seçkiliyə qarşı etiraz səsinə ucaldanlar get-gedə artmaqda idi. 1937-ci ilin dəhşətli repressiya terrorundan çox keçməsə də, mövcud quruluşa qarşı mübarizə məqsədi ilə xalq kütlələri, xüsusilə, gənclər qüvvələrini birləşdirməyə, öz təşkilatlarını yaratmağa çalışırdılar. Gizli antisovet, milli azadlıq uğrunda mübarizə qrupları meydana gəlirdi. Hələ 1941-ci ilin yazında sovet quruluşuna, partiyanın milli ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı mübarizə aparmaq, müstəqil dövlət yaratmaq məqsədilə vətənpərvər qüvvələri birləşdirmək üçün tələbə Süleyman İsgəndərovun rəhbərliyi ilə anti-sovet millətçi qrup fəaliyyətə başlamışdı. Lakin bu qrup çox yaşamadı, aşkara çıxarılıb dağıldı, fəalları güllələndi. Bütün bunlar mübarizəni ləngidə bilmədi, mübarizə davam edir, yeni gizli qruplar yaranırdı. 1943-cü ildə tələbələr arasında Gülhüseyn Abdullayev tərəfindən yaradılmış və gizli fəaliyyət göstərmiş “İldırım” təşkilatı da onlardan biri idi. Bu təşkilat kommunist partiyasının milli siyasətini, Azərbaycan dilinin sıxışdırılmasını ciddi tənqid edir, geniş təbliğat üçün imkan və vasitələr axtarırdı. Bu işdə İsmixan Rəhimov, Hacı Zeynalov, Aydın Vahidov və başqaları da fəal iştirak edirdilər.

1944-cü ildən Bakının Sabunçu fəhlə qəsəbəsində bir qrup gənc fəhlə gizli beynəlmiləl təşkilatı yaradaraq mövcud siyasi rejimi qeyri-xəlqilikdə ifşa etmək, üsyan qaldırıb onu devirmək çağırışları ilə təbliğat işi aparırdılar [4, s.353].

Azərbaycan əhalisinin sovet ordusu arxasında almanlarla əməkdaşlıq edəcəyindən ehtiyat edən SSRİ rəhbərliyi azərbaycanlıların Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana köçürülməsi planını hazırlamışdı. Lakin respublika rəhbərliyi – M.Bağirov İ.V.Stalini inandıra bildi ki, azərbaycanlıların Azərbaycandan köçürülməsi nə iqtisadi, nə də siyasi baxımdan qələbəyə xidmət edə bilər. Əksinə, orduda vuruşan azərbaycanlı əsgərlərə pozucu təsir göstərər, respublikada neft və pambıq kimi strateji məhsulların istehsalını azaldar. 1941-ci ilin oktyabrında köçürmə məsələləri üzrə dövlət komitəsinin rəhbəri, erməni mənşəli A.Mikoyanın xüsusi səyləri ilə Bakının minalanaraq təhlükə yaranarsa, darmadağın edilməsini nəzərdə tutan xüsusi əməliyyat planı da tərtib olunmuşdu. Nəhayət, sovet ordusunun cəbhələrdəki müvəffəqiyyətləri bu planların pozulmasında əhəmiyyətli rol oynadı [4, s.346].

Azərbaycan zorla sovetləşdirildikdən sonra təqiblərdən yaxa qurtarıb siyasi mübarizəni davam etdirmək üçün xaricə üz tutmuş siyasi xadimlərin bir çoxu səhvən Almaniyanın kommunist imperiyasına son qoyacağına, Azərbaycan xalqının milli azadlığının bərpasına münasib şərait yaranacağına ümid edirdilər.

Sovet imperiyasına qarşı fəal mübarizə aparmaq üçün cəbhələrdə bəziləri qəsdən əsir düşür, almanların tərəfinə keçirdilər. Hərbi mütəxəssis, Moskvada hərbi akademiya bitirmiş mayor Əbdürrəhman Fətəlibəyli Düdənginski müharibənin əvvəllərində Pribaltikada elə ilk döyüşlərdə almanlara əsir düşmüş, onların tərəfinə keçərək azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissə yaratmaq təşəbbüsü ilə 1941-ci ilin avqustunda A.Hitlərə müraciət etmişdi. Döyüşlərdə xüsusilə fərqlənən Fətəlibəyli Düdənginski böyük şücaət göstərən azərbaycanlı və qafqazlı türk dəstələrinə belə müraciət etmişdi: “Qardaşlarım, bu qarlı dağların ardında bizi səbirsizliklə gözləyən milyonlarca gözləri yaşlı əsir türk qardaşlarımız vardır. Onları qurtarmaq bizə namus borcumuzdur, irəli...” [7].

Faşistlər müharibənin ilk aylarında əsir aldıkları 3,6 milyon sovet, o cümlədən 150 mindən çox azərbaycanlı əsgər və zabıtdən öz istiləçilik planlarını həyata keçirmək üçün istifadə etməyi qərara almışdılar. Əsirlərlə iş aparmaq, onları almanlara sədaqətlə xidmət etməyin öz xalqlarının mənafeyinə uyğun olduğuna inandırmaq, hərbi hissələrdə birləşdirmək üçün faşist hökuməti siyasi mühacirlərin nüfuz və bacarığından istifadə etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1941-ci ilin payızında Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Almaniyaya dəvət olundu. Hökumət nümayəndələri ilə aparılan danışıqlarda Azərbaycan tərəfinin mövqeyi xüsusi 12 maddəlik memorandumda ifadə edildi: Azərbaycanlıların alman hərbi əsir düşərgələrindən xilas edilməsi, onların əsasən mülki işlərdə işlədilməsi, eyni zamanda Azərbaycan ordusunun yaradılması, ordu başçılarının azərbaycanlılardan təyin edilməsi, azərbaycanlıların yalnız Şərq cəbhəsində vuruşması, alman qoşunlarının Azərbaycana girəcəyi zaman, ilk növbədə, milli ordunun daxil olmasına təminat verilməsi və s.

1941-ci il dekabrın 22-də Hitler başqa milli hərbi hissələrlə bərabər, Polşadakı hərbi əsir düşərgəsindəki Qafqaz müsəlmanlarından, o cümlədən azərbaycanlılardan da xüsusi hərbi

hissə yaradılması haqqında əmr verdi. Hərbi əsirlərin 70 faizi fiziki cəhətdən hərbi xidmətə yararlı idi. Onların bir hissəsi milli hərbi hissələrdə sovet imperiyasına qarşı vuruşmaq istəyirdilər. Stalinin əsirləri “vətən xaini” adlandırması, onların və ailələrinin təqib olunması da buna mühüm təsir göstərmişdi. Milli hərbi hissələrdəki əsgərlər arasında M.Ə.Rəsulzadənin “Üç rəngli bayraq” kitabı əldən-ələ gəzirdi. Əbdüləli bəy Əmircan (AXC-nin maliyyə naziri olub), İsrafil bəy İsrafilbəyov, Nuru Paşa (Türkiyənin keçmiş hərbi ekspedisiya korpusunun komandanı olub), Məryəm xanım Əmircan və başqaları əsgərlər arasında fəal təbliğat işi aparırdılar.

Faşistlər isə üzdə özlərini müsəlmanların, türklərin dostu kimi qələmə verirdilər. Müsəlmanlarla işi daha səmərəli qurmaq üçün məşvərətçi kimi Qüds müftisi Əl-Hüseyn Almaniyaya dəvət olunmuşdu. Hərbi hissələrə göstəriş verilmişdi ki, Qafqaz alınarkən yerli əhalinin milli və dini hissələrinə toxunacaq əməllərə yol verilməsin, Qafqazda hərbi əməliyyatlarda iştirak edən tank ordusunun komandanı olmuş general Fon Makizen nümayişkarənə şəkildə İslamı qəbul etmiş, məsciddə namaz qılmağa başlamışdı.

1942-ci ilin yayında Qafqaz müsəlmanlarından təşkil olunmuş hərbi birləşmə Qafqaz cəbhəsindəki döyüşlərdə iştirak etdi. 7 min nəfərdən çox azərbaycanlı döyüşçüsü olan “Cavad xan”, “Vətən”, “Boz qurd”, “Aslan”, “Dönməz”, “Qorxmaz” və başqa hərbi hissələr Qafqazın sovet imperiyasından alınması uğrunda igidliklə vuruşurdular. Alman baş komandanlığı onların şücaətini yüksək qiymətləndirmiş, əsgər və zabitlərin bir çoxu “İnfantri Sturmabsixen” medalı ilə təltif olunmuşdu. Qafqazda bu hərbi hissələri sevinclə qarşılayanlar, onlara xeyir-dua verənlər, sovet ordusundan onlar tərəfə keçənlər də az deyildi.

Hitler hökuməti yerli xalqların yaxından köməyi olmasa, bu əraziləri ələ keçirməsin mümkünsüzlüyünü anlayaraq onlara müstəqillik vəd etməyi düşündü. Beləcə, Sovet ordusunda döyüşən müxtəlif millətlərə vətənlərinin müstəqilliyinin təmin olunacağı haqqında ümidlər verməklə təsir göstərmək, bu ordunun mənəvi gücünü sarsıtmaq olardı. Hitler bəzi güzəştlərə getməyə razı oldu. 1942-ci ilin sonlarında Berlində həmin xalqların xaricdəki nümayəndələrinin yığıncaqları keçirildi. Almanyanın Azərbaycan barəsində öz planları vardı. Şimali və Cənubi Azərbaycan gələcəkdə yaradılacaq Almaniyadan asılı oyuncaq - “Böyük Türküstan” dövlətinin tərkibində bir əyalət olmalı idi [1, s.335].

Bütün həyatını Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş M.Ə.Rəsulzadə vətəninin gələcəkdə almanlardan asılı dövlətin tərkibində müstəmləkə olaraq qalacağı fikri ilə razılaşa bilməzdi və razılaşmadı. 1943-cü il avqustun əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan legionu döyüşçüləri qarşısında çıxış edib, onlardan öz azadlığı uğrunda mübarizə aparacaq xalqlara qarşı istifadə olunduğunu bildirdi: “... almanlardan kömək umurdum, istiqlalımız üçün onlara bel bağlayırdım. Amma əfsus! Artıq onların iç üzü mənə aydın oldu. Müstəqil dövlətləri işğal edib, özünün köləsinə çevirən bir ölkənin köləlik altında qəhr olan bir məmləkəti azad edəcəyinə bel bağlamaq sadələvhülmüş”. Onun belə möhkəm mövqeyi, açıq anti-faşist çıxışları Hitler hökumətini qəzəbləndirdi, göstəriş verildi ki, M.Ə.Rəsulzadə ölkəni tərk etməlidir.

SSRİ-ni xalqların süni birliyi hesab edən və ordusunun asanlıqla dağılacağına ümid bəsləyən faşistlər özləri də bu xalqları kölə vəziyyətində saxlamaq niyyətində idilər. Buna

görə də ölkədə xalqları geniş şəkildə azadlıq hərəkatına qaldırmaq, çoxmillətli sovet ordusunu mənəvi və maddi cəhətdən sarsıtmaq planları baş tutmadı.

SSRİ müharibədən qalib çıxdı. Bunun əsas səbəbi o idi ki, totalitar rejim imperiyaya birləşdirilmiş xalqları qələbə üçün səfərbər edə bilmişdi. Əhali içərisində və ordu sıralarında həqiqi sovet vətənpərvərləri, faşizmi bolşevizmdən daha böyük bəla hesab edənlər alman faşistlərinə qarşı fədakarlıqla mübarizə aparırdılar.

Böyük Vətən müharibəsi sovet xalqlarının sıx birliyinin və vətənə məhəbbətinin nümayişinə çevrilmişdi. Müharibədə qələbə milliyyətindən asılı olmayaraq, xalqların kütləvi qəhrəmanlığının məntiqi nəticəsi idi. Azərbaycan xalqı faşist işğalçılarından azad edilən rayonların əhalisinə yardım işində yüksək vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik nümunəsi göstərdi. 1943-cü ilin payızında həmin rayonlarda respublika yardım komitəsi və onun rayon komissiyaları yaradıldı.

Azərbaycan xalqının misilsiz xidmətləri, qələbə naminə göstərdiyi fədakarlıq ermənipərəst İttifaq rəhbərliyi tərəfindən qiymətləndirilməmiş, hətta Azərbaycana qarşı ayrı-seçkilik, ikili standart tətbiq olunmuşdu. Bakının müharibə illərində cəbhə üçün həm yanacaq verməsinə, həm də hərbi texnika istehsal etməsinə baxmayaraq, Tiflis və Yerevan şəhərləri I dərəcəli şəhər kimi ən yüksək dərəcə ilə təmin edildiyi halda, Bakıya “qəhrəman şəhər” statusu deyil, II və III dərəcəli status verildi.

1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gəlməsindən sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyev II Dünya müharibəsində Azərbaycanın iştirakını, müharibə veteranlarının xidmətlərini çox yüksək qiymətləndirmiş, 1994-cü ildə onlara dövlət qayğısının göstərilməsi ilə bağlı Fərman imzalamışdır. O deyirdi: “Veteranlar bizim qızıl fondumuzdur. Onlar hər cür qayğıya və hörmətə layiqdirlər”. 9 may 1997-ci ildə II Dünya müharibəsində alman faşizmi üzərində qələbənin 52-ci ildönümü münasibətilə iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, tank qoşunları general-mayoru olmuş Həzi Aslanovun məzarı önündə söylədiyi nitqində H.Əliyev demişdir: “Faşizm üzərində qələbənin qazanılmasında Azərbaycan xalqı da öz sanballı töhfəsini vermişdir. Rusiya, Ukrayna, Moldova və Belarusun, Baltikyanı respublikaların, Şərqi Avropa ölkələrinin hitlerçilərdən azad edilməsində, Qərbi Avropada genişlənən müqavimət hərəkatının uğur qazanmasında həmyerlilərimiz mühüm rol oynamışlar”.

Ümummilli Liderimiz xüsusilə vurğulamışdır ki, “İkinci dünya müharibəsi, əvvəlki müharibələrdən fərqli olaraq, süvari və piyadaların deyil, ilk növbədə, motorların, tankların, qırıcı və bombardmancı təyyarələrin, digər döyüş maşınlarının müharibəsi olmuşdur. Neft və neft məhsulları olmadan hərbiçilər bu texnikanı hərəkatə gətirib düşmən üzərində qələbəni təmin edə bilməzdilər. Müharibə illərində Azərbaycan neftçiləri bütün çətinliklərə baxmayaraq, silahlı qüvvələri kifayət qədər yanacaq təmin edə bilmişdilər... O dövrdə Sovet İttifaqında hasil edilən neftin 70 faizindən çoxu respublikamızın payına düşmüşdür”.

Ölkəmizdə müharibə veteranlarına göstərilən diqqət və qayğı Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu gün də yüksək səviyyədə davam etdirilir. Bunu dövlət başçımızın “1941-1945-ci illər müharibəsində Qələbənin 60 illik yubileyinə hazırlıq və yubileyin qeyd edilməsi üzrə Milli Proqram”ın təsdiq

edilməsi haqqında 2004-cü ildəki Sərəncamı, 1941-1945-ci illər müharibəsi veteranlarına, əlillərinə, həlak olmuş və sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarına, müharibə illərində arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərə dövlət qayğısının artırılması haqqında verilmiş Fərmanı, Qələbə günü münasibətilə hər il müharibə veteranlarının təbrik edilməsi və onlara verilən birdəfəlik yardımlar haqqında sərəncamları, “1941-1945-ci illər müharibəsində Qələbənin 65 illik yubileyinin qeyd edilməsi barədə” 22 iyul 2009-cu il tarixli, “1941-1945-ci illər müharibəsində Qələbənin 70 illik yubileyinin qeyd edilməsi barədə” 23 fevral 2015-ci il tarixli sərəncamları və s. kimi tədbirlər sübut edir [8]. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan xalqı və onun igid övladları müharibənin qələbə ilə başa çatdırılmasında həlledici rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). Bakı: “Bakı Dövlət Universiteti” nəşriyyatı, 2010, 545 səh.
2. İsmayılov İ.Z. Azərbaycanlıların II Dünya müharibəsində iştirakı. Bakı: 2000.
3. Əmrahov M.İ. İkinci Dünya müharibəsi.1939-1945. Bakı: “Mütərcim”, 2010, 552 səh.
4. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Təhsil”, 2009, 560 səh.
5. Nurullayev F.İ. Şeyxülislamlıq zirvəsi: Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə. Bakı: “Nurlar”, 2014.
6. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı: “Elm”. 2008, 608 səh.
7. Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı: “Çıraq”, 2005, 336 səh.
8. http://e-qanun.gov.az/alpdata/framework/data/5/f_5790.htm
9. Mədətov Q. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı: 1965.
10. Məmmədli H. Qafqazda İslam və şeyxülislamlar. Bakı: “MBM”, 2005.

Туран Бабаш

ПОЛИТИЧЕСКАЯ-ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ СРЕДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются участие Азербайджана во Второй мировой войне, социально-политическая, экономическая, культурная и образовательная ситуация в стране во время войны, отношение людей к войне, причины их рвения в войне, различные методы советской власти в патриотической идеологии, пропаганда. методы, неточные исторические оценки роли Азербайджанской ССР в Великой Отечественной войне и другие вопросы. В то же время в статье отражена реорганизация Духовного управления мусульман Кавказа, религии, которая преследовалась и преследовалась с военных лет и нуждалась в помощи священнослужителей.

Turan Babash

POLITICAL-IDEOLOGICAL ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN DURING THE SECOND WORLD WAR

SUMMARY

The article covers Azerbaijan's participation in the Second World War, the socio-political, economic, cultural and educational situation in the country during the war, the attitude of the people to the war, the reasons for their zeal in the war, the Soviet government's various methods of patriotic ideology, propaganda. methods, inaccurate historical assessment of the role of the Azerbaijan SSR in the Great Patriotic War and other issues. At the same time, the article reflected the reorganization of the Caucasian Muslims Spiritual Administration, a religion that had been persecuted and persecuted since the war years and needed the help of clerics.